

УДК 39:334.712/714-032.5(477.43/44)«19/20»

Віталій Іванчишен

Сучасні тенденції та перспективи традиційної культури подолян наприкінці XX – на початку XXI ст. (на прикладі каменотесного промислу)

У статті, на основі зібраного автором польового етнографічного матеріалу, охарактеризовано сучасний стан та перспективи розвитку каменотесного промислу на території Східного Поділля. Показано тяглість традиції виготовлення та побутування кам'яних виробів в системі життєзабезпечення та господарського укладу подолян. Особливу увагу автор приділяє питанню місця каменотесного промислу в традиційній культурі подолян кінця XX–XXI ст., з метою виявлення регіональних та загальноукраїнських тенденцій та перспектив традиційної культури в умовах швидкого науково-технічного прогресу.

Ключові слова: традиційна культура, каменотесний промисел, Східне Поділля, кам'яні хрести, жорна, скульптура

The article based on ethnographic material collected by the author describes the current state and prospects of development of stonework in the South Podillya. The tradition of making and using of stone items in lifestyle and economy of the inhabitants of the region is shown. Special attention is paid to the place of stonework in the traditional culture of Podillya people at the End of the 20th – on the beginning of the 21st centuries for the founding of regional and all-Ukrainian tendencies and perspectives of traditional culture under conditions of quickly scientific-technical progress.

Keywords: Traditional Culture, Stonework, Podillya, Stone Crosses, Manual Stone Mill, Statuary.

У силу історичних обставин та подій, наприкінці XX ст. склались передумови для відродження, дослідження і популяризації традиційної культури українців.

Наприкінці 80-х рр., і особливо в 90-х рр. XX ст. простежується тенденція до якнайшвидшої обробки та уніфікації етнографічних знань, що були нагромаджені протягом попередніх історичних періодів і формування поступового переходу від етнографії до етнології. Зважаючи на те, що цей процес затягнувся, все ж можемо констатувати, дивлячись на досвід провідних поліетнічних західноєвропейських країн, що ми на правильному шляху.

Традиційна культура є одним із суттєвих і важливих інструментів політики держави у здійсненні забезпечення основних потреб і розумінні ментальних переконань українців. Аргументуючи дану тезу, варто відзначити, що в період кризових політичних та економічних явищ українці знаходять внутрішню гармонію і спокій в основних постулатах своїх традиційних установок. Таким чином, відтворюючи із покоління в покоління ментальні риси.

Східне Поділля є одним із особливих і своєрідних історико-етнографічних регіонів України, на території якого сформувалась своєрідна автентична традиційна матеріальна і духовна культура. За висловом Д. Григор'єва-Наша, Поділля – це «коридор цивілізацій», який не зазнав сильних польських впливів (в порівнянні з територією Галичини), з іншого боку, сюди якісно не дійшла російська імперська адміністрація, остерігаючись народних та суспільно-визвольних рухів від мешканців [3, с. 18]. Хоча думки дослідника дещо перебільшені, оскільки територія Східного Поділля зазнала відчутного польського, єврейського, а згодом і російського впливів, вона має право на життя, оскільки саме тут законсервовані і продовжують функціонувати деякі яскраві виразники традиційної матеріальної культури (наприклад, ремесла і промисли), які, незважаючи на технічний прогрес другої половини XX ст., залишились вагомими в системі життєзабезпечення та господарського укладу подолян.

Історіографія проблеми розвитку каменотесного промислу на Поділлі у вказаний період є достатньо вузькою. Заслужують на увагу матеріали В. Косаківського та З. Гудченко, які зібрані в результаті двох етнографічних експедицій в села Стіна (2000 р.) і Буша (2007 р.), що на Вінниччині. У результаті були опубліковані колективні монографії, присвячені вказаним селам, в яких серед інших ремесел та промислів зафіксований та проілюстрований каменотесний [4, с. 15–30; 5, с. 85–92; 11, с. 39–62; 12, с. 95–112].

Цінними є програми каменотесних пленерів, що щорічно проходять в с. Буші (Ямпільський район, Вінницька область) [12; 15], та матеріали місцевої районної газетної періодики.

Серед різноманітних джерел важливо виділити документи Державного архіву Вінницької області й укладенні збірники документів та матеріалів що стосуються голодоморів 1932–33 і 1946–47 рр. [1; 2], а також сучасні будівельні норми та стандарти по обробці і виготовленню каменю та кам'яних виробів в Україні [6, с. 15; 8, с. 1–3; 9, с. 1, 3–4, 6; 10, с. 15, 20, 31–33].

Вагомим джерелом є польові дослідження автора, які були проведені впродовж 2013–2014 рр. на території історичного Східного Поділля (Хмельницька, Вінницька, а також Кодимський та Балтський райони Одеської області). В ході експедиційного обстеження автором виявлено та зафіксовано ряд пам'яток каменотесного промислу, що збереглися у різних населених пунктах краю. Саме вони є основним джерелом дослідження каменотесного промислу.

Метою даної статті є виявлення тенденцій розвитку каменотесного промислу на Східному Поділлі наприкінці XX – на початку XXI ст., з метою окреслення загальноукраїнських тенденцій та перспектив традиційної культури українців.

Одним із специфічних в системі подільських ремесел та промислів є каменотесний. Найвищого розвитку він набув наприкінці XIX – на початку XX ст., про що свідчать численні пам'ятки та етнографічні предмети. Промисел обробити каменю був поширений у місцевостях, де наявні легко доступні і легко оброблювані породи каменю. У центрах поширення каменотесного промислу виготовляли вироби, що займали важливе місце в побутово-господарській сфері (комини, приворотні стовпи, жолоби, кільця для криниць, пороги) та сакральній сфері (надгробні хрести та пам'ятники, придорожні хрести та «фігури»). Швидкий економічний розвиток Російської імперії на початку XX ст. дещо пригальмував розвиток промислу, але Перша світова та громадянська війна призвели до катастрофічної економічної розрухи, що зумовило повернення селян до традиційних занять.

Незважаючи на трагічні історичні перипетії 20–70-х рр. XX ст. промисел продовжував існувати, відіграючи важливу роль у життєзабезпеченні подолян. Так, наприклад, кам'яні жорна відіграли чи не найважливішу роль у виживанні подолян під час голодоморів 1932–33 і 1946–47 рр. Як свідчить мешканець с. Зелених Куриловець Новоушицького району Хмельницької області М. Романюк: «...добре, що було чим вимолотити цю жменю зерна. Мельник в млині брав мірчук, ну з десяти кілограм, він брав один. Але ми ж самі мали

близько кілограма зерна, який ж там ще мірчук. А в першу голодовку *(мається на увазі голодомор 1932–33 рр. – В. І.)*, жорна активісти взагалі всі побили, аби не могли змолоти і всі помирали» [7].

Не припинилось господарське використання кам'яних виробів у роки Другої світової війни. Можемо із впевненістю констатувати, що військові театри війни загальмували наступ радянської ідеології на українську традиційну культуру, зупинивши на тривалий період деформаційні процеси. Політика економічного підпорядкування населення (за визначенням Л. Нізової [14, с. 187–188]), що почала реалізовуватись протягом 20-х рр. XX ст., була згорнута з початком Великої вітчизняної війни більш, ніж на десятиліття.

В 40-х рр. XX ст. уже не виготовляли надгробних пам'ятників, поширення набув побутовий вектор промислу, з допомогою умінь народних майстрів було відновлено систему водопостачання (виготовлення кілець для криниць і жолобів) та набір господарського начиння, що дало можливість пришвидшити процеси відбудови та продовжити відновлення на довоєнний рівень систем життєзабезпечення та господарського укладу в масштабах сіл, в яких були поширені необхідні ресурси для функціонування промислу обробки каменю.

Із закінченням відбудовчих процесів на Поділлі відновилася традиційна для радянських чиновників атеїстична пропаганда. Як наслідок, протягом 1960-х рр. відбулась повномасштабна кампанія по ліквідації старих кладовищ, придорожніх та пам'ятних хрестів. Лише незначна частина вказаних пам'яток культури уціліла. За свідченнями інформаторів це сталося завдяки трьом факторам: перший з них – значна віддаленість від районних і обласних центрів; другий – це занедбаність кладовищ або їх розташування в лісі на околицях села; третій – місцева влада навмисно залишила поза увагою факт існування кладовищ, знищивши виключно придорожні хрести, що були встановлені на в'їзді-виїзді із сіл.

Потребує уточнення і обґрунтування тенденція, що склалася в роки трагічних подій XX ст. і, на думку автора, відображає деформаційні процеси в ментальних установах не тільки подолян, а й всього українського суспільства. Незважаючи на те, що конкретні документально-підтверджені вказівки-розпорядження про винищення чи ліквідацію пам'яток традиційної культури, що мають релігійний зміст, йшли зверху, все ж безпосередніми виконавцями були місцеві мешканці, більше того, які були родом із рідного села. Цю тенденцію можна підтвердити та проілюструвати на прикладі кампанії по знищенню ручних кам'яних жорен. В опублікованих збірниках документів про голодомор 1932–33 рр. містяться свідчення і листи про те, що місцевий активіст написав лист-донос про те, що селяни використовують і ховають в коморах жорна, що зумовлює недостачу при хлібозаготівлях. Внаслідок був прийнятий акт-розпорядження про реквізицію частини жорен, або ж повне їх знищення місцевими бригадами «активістів» з метою економії зерна для посівної кампанії 1933–1934 рр. [1, с. 328].

Власне, на 60-ті рр. XX ст. каменотесний промисел існував виключно локально. Найбільш вживаними виробами із каменю були кам'яні хрести і пам'ятники та коми́ни (димарі). Водночас саме в цей час відбувалося масштабне підвищення рівня життя мешканців Поділля. Серед нововведень, які пришвидшували «відмирання» каменотесного промислу, відзначаємо:

1) проведення водогонів у селах, що спричинило відсутність потреби у криницях і хрестах, що встановлювали для освяченої води;

2) запровадження нових будівельних матеріалів і технологій, внаслідок якого знизився попит на димарі (ціна яких сягала 5–10 руб., дешевше було збудувати цегляний);

3) дешеві або взагалі дармові залізо і будівельні матеріали зумовили поширення залізних хрестів (які можна було виготовити в будь-якому селі в домашніх умовах за короткий термін) і просте їх встановлення. Кам'яний витесаний хрест в 60-х рр. XX ст. коштував від 50 до 100 радянських рублів, що являло собою значну суму для радянської людини.

4) уже наявні кам'яні вироби продовжили виконувати свою роль у селянському господарстві. Варто підкреслити, що кам'яні стовпи починали вкладати у фундамент, їх замінювали залізними.

Таким чином, у 1980-ті рр. на основі польових матеріалів продовжували існувати декілька центрів каменотесного промислу на Східному Поділлі. Серед них варто відзначити такі села у Вінницькій області: Русава (Ямпільський р-н), Бандишівка, Нижній Ольчедаїв та Ломазів (Могилів-Подільський р-н), Букатинка (Чернівецький р-н), Посухів (Муровано-Куриловецький р-н), Джу́рин (Шаргородський р-н), Стіна (Томашпільський р-н); у Хмельницькій області: Сивороги та Мала Побіянка (Дунаєвецький район), Врублівці (Кам'янець-Подільський р-н), Івашківці та Кам'янка (Городоцький р-н).

У 1986 р. у селі Буша на Ямпільщині (Вінницька обл.) був проведений перший каменотесний пленер, який зібрав скульпторів-каменотесів з багатьох регіонів України, передусім з Поділля [15]. Варто зазначити, що пленер почав проводитись щорічно, а результатом його роботи стало створення близько 160 кам'яних скульптур. Значення проведення першого пленеру було дуже важливим у процесі відновлення промислу. По-перше, ентузіасти почали збирати відомості і фіксувати їх у народних майстрів, які на той час ще передавали «дідівські технології» обробітку каменю. По-друге, під час проведення перших пленерів використовувався традиційний набір інструментів подільського каменотеса, що також створювало якісну картинку відродження техніко-технологічної сторони промислу. По-третє, спочатку у Буші, а пізніше у Букатинці почали формуватись етнографічні колекції, що передусім складались із кам'яних виробів та інструментів майстрів. Як наслідок, зазначаємо, що у другій половині 80-х рр. XX ст. було похвалено етнографічний інтерес до одного з традиційних сюжетів системи ремесел та промислів подолян, а саме каменотесного промислу, що дозволило зберегти своєрідність та специфічність традиційної культури мешканців Поділля. Не можна оминати і той факт, що каменотесні пленери сколихнули свідомість української громадськості. Адже в подальші роки участь у них брали уже десятки каменотесів з усіх куточків України, що безумовно є корисним досвідом на майбутнє у відновленні дослідницького інтересу до знання традиційної культури українців.

Варто зазначити, що наприкінці XX ст. – на початку XXI ст. відбулося остаточне перетворення призначення каменотесного промислу із господарсько-ужиткового вектору на мистецький.

Та все ж тяглість історичної традиції продовжується. Це передусім відбилося на розвиткові меморіально-поховальної, меморіально-монументальної та обрядово-атрибутивної сфери застосування кам'яних виробів сучасними подолянами.

У наші дні на території Східного Поділля працює близько десятка майстрів-каменотесів, що виготовляють кам'яні вироби (переважно надгробні хрести та пам'ятники) із використанням «дідівських» технологій із залученням новітньої техніки. Очевидно, що вони продовжують життя промислу в нових умовах, вказуючи подолянам на зв'язок поколінь, що майже був обірваний в радянський час. До таких майстрів передусім відносимо: Миколу та Віталія Пірняків (с. Буша), О. Альошкіна (с. Букатинка), М. Вінницького (с. Русава), В. Заїченка (с. Нижній Ольчедаїв) на Вінниччині та А. Дро-морецького (с. Сивороги) в Хмельницькій області.

Ще однією важливою тенденцією зберігання промислу є його простота. Це означає, що промислу легко навчитись, заняття ним потребує простого і недорогого набору інструментів та має широку базу матеріалів на вказаних територіях. Окреслена тенденція, на думку автора, і зумовила збереження каменотесного промислу до початку XXI ст.

Доказом того, що каменотесний промисел, незважаючи на те, що був допоміжним заняттям селян поряд із хліборобством, займав важливе значення в господарстві подолян є те, що вироблені норми і стандарти каменотесів були зафіксовані на офіційному рівні, а саме в загальноукраїнських стандартах з обробітку каменю [8; 10]. На сторінках «Державних будівельних норм» знаходимо ті ж стандарти розмірів плит, заготовок і виробів, що були зафіксовані автором безпосередньо у народних майстрів [6, с. 5, 15].

Незважаючи на економічні потрясіння часів незалежної України все ж повільними кроками йшов науково-технічний прогрес та деякі інновації до українського села. Безумовно, що технічний поступ витісняє традиційний господарський ужиток не тільки подільського, але й українського села загалом. Пояснюючи роль каменотесного промислу в господарському укладі та системі життєзабезпечення подолян на початку XXI ст., слід уточнити, що кам'яні вироби використовуються подолянами, але тільки в межах свого функціонального призначення. Відзначимо, що майже повністю втрачені знання про сакральну, оберегову та захисну функції придорожніх христів, приворотних кам'яних стовпів, межових каменів-знаків.

Отже, наприкінці XX – на початку XXI ст., завдяки ряду історичних факторів та господарських чинників, зберігся один із традиційних занять подолян – каменотесний промисел. На його прикладі ми прослідкували тенденції, що панують в сучасній традиційній культурі подолян. Це, передусім, переформатування традиційних занять мешканців до сучасних потреб суспільства. Незмінним залишився допоміжний характер промислу поряд із основним заняттям майстра.

Ще однією важливою рисою сучасної традиційної культури є її поступове «відмирання» на користь цінностей та переконань сучасної епохи. Безумовно, це в перспективі призведе до втрати ними етнічної самоідентифікації та трансформації національної свідомості громадян. Розуміння і використання знань традиційної культури дозволить побачити потреби пересічного українця в умовах постіндустріального інформаційного суспільства і реалізувати кожну з них на користь нації та держави. У цьому має допомогти здобутий досвід у

відродженні каменотесного промислу наприкінці XX ст. на Вінниччині, що пройшов шлях від діяльності ентузіастів до офіційної і матеріальної підтримки державою, створення громадських організацій (наприклад, Спілки каменотесів України), використання народних знань для створення нормативної бази будь-якої галузі.

Очевидно, що вузько-регіональний характер промислу не дає нам чіткого уявлення про традиційні знання всього загалу українців, не дозволяє давати стверджувальні відповіді на сучасні запити, але завдяки його дослідженню буде заповнена одна з багатьох «білих плям» сучасних етнологічної та історичної наук, що дає можливість рухатися вперед.

1. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Обласна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» // Автори-упорядники Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. – Вінниця ДП «ДКФ», 2007. – 704 с. 2. Голод. 1932–33. 1946–47 рр. Вінницька область. Документи і матеріали / Авт.-упоряд. Ф. Винокурова, Р. Подкур. – Вінниця: Антекс-У ЛТД, 1998. – 224 с. 3. Григор'єв-Наш Д. Поділля. Географічно-історичний нарис / Д. Григор'єв-Наш. – Кам'янець-Подільський: Друкарня Подільського Губернського правління, 1918. – 94 с. 4. Гудченко З. С. Архітектурна спадщина / З. С. Гудченко // Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі) / Вінницький обласний центр народної творчості. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2003. – С. 15–30. 5. Гудченко З. С. Бушанські мури / З. С. Гудченко // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / За наук. ред. В. А. Косаківського. – Вінниця: Вінницька газета, 2009. – С. 85–92. 6. Державні будівельні норми України. Будинки і споруди. Будинки житлові одноквартирні та зблоковані. (ДБН В.2.2.–X_20XX). За заг. ред. С. Буравченко. – К.: Мінрегіон України 20XX, 2012. – 77 с. 7. Записав автор 15 серпня 2014 р. від Романюка Михайла Максимовича, 1942 р. н., жителя с. Зелені Курилівці Новоушицького району Хмельницької області. 8. Камінь природний. Критерії для класифікації (EN 12440:2008, IDT). – К.: Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, 2012. – 215 с. (Національний стандарт України) 9. Камінь природний. Плити необроблені. Вимоги (EN 1468:2003, IDT). – Київ: Міністерство регіонального розвитку та будівництва України, 2008. – 18 с. (Національний стандарт України) 10. Камінь природний. Термінологія (EN 12670:2001, IDT). – Київ: Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, 2012. – 79 с. (Національний стандарт України) 11. Косаківський В. А. Ремесла, промисли та народні майстри / В. А. Косаківський // Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі) / Вінницький обласний центр народної творчості. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2003. – С. 39–62. 12. Косаківський В. А. Ремесла, промисли та допоміжні види господарства / В. А. Косаківський // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / За наук. ред. В. А. Косаківського. – Вінниця: Вінницька газета, 2009. – С. 95–122. 13. Монументальне мистецтво у творчості художників Вінниччини / Упоряд. Гринів Л. Н. – Вінниця: Видавництво ТОВ «Консоль», 2009. – 120 с. 14. Нізова Л. Сільський кустар / Л. Нізова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 187–206. 15. Свято народного мистецтва «Подільський оберіг». – Ямпіль, 1986. – 16 с.